

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У НОРМАХ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА (МІЖНАРОДНИЙ ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ, КРИМІНАЛЬНЕ ОБВИНУВАННЯ)

ТАРАН Олена Вікторівна - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального процесу (Національна академія внутрішніх справ, м. Київ)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4752-9924>

УДК 343.1

ЧЕРНЯВСЬКИЙ Сергій Сергійович - доктор юридичних наук, професор, проректор Національної академії внутрішніх справ;

ORCID: 0000-0002-2711-3828

DOI 10.32782/NP.2023.2.38

У статті розглядаються нормативні гарантії права на справедливий суд у положеннях міжнародного гуманітарного права. Права людини, зокрема і право на суд, має бути забезпечене та дотримане навіть в умовах збройного конфлікту, а його існування не може бути єдиною підставою для скасування, обмеження такого права. Допустимі обмеження і трансформації, зумовлені об'єктивними обставинами збройного конфлікту мають бути пропорційними і необхідними, недопустиме свавільне, надмірне та невиправдане обмеження цього права. Право на справедливий суд у нормах міжнародного гуманітарного права являє мінімум основних, фундаментальних гарантій, які є основою для визначення доступних правових механізмів для захисту та реалізації права цього права в умовах збройного конфлікту. До основних гарантій справедливого суду належать: здійснення правосуддя неупередженим незалежним судом, який створений на підставі закону, право обвинуваченого знати про характер і причину обвинувачення, мати перекладача, користуватися допомогою захисника, презумпція невинуватості, можливість оскарження судового рішення. Цей перелік не є вичерпним, оскільки у інших джерелах нормативного регулювання та у правозастосуванні містяться більш широкі та деталізовані підходи до визначення складових цього права.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, судовий розгляд, право на справедливий суд, міжнародний збройний конфлікт, обвинувачення, судова практика.

Постановка проблеми

Під час збройного конфлікту не припиняється дія міжнародних зобов'язань щодо дотримання прав людини. До таких прав належить право на справедливий судовий розгляд та пов'язані з ним права. Міжнародне гуманітарне право (МГП) виступає регулятором, що обмежує дії сторін конфлікту та визначає відповідні фундаментальні правові гарантії.

Україна є стороною міжнародних договорів, які належать до МГП серед яких: Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях (ЖК I) від 12 серпня 1949 року [1], Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії зі складу збройних сил на морі (ЖК II) від 12 серпня 1949 року [2], Женевська конвенція про поводження з військовополоненими (ЖК III) від 12 серпня 1949 року [3], Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (ЖК IV) від 12 серпня 1949 року [4], Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується за-

хисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року [5], Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року [6], Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III), від 8 грудня 2006 року [7], IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року [8].

У цих та інших документах, судовій практиці, коментарях [9] розкривається зміст, обсяг та сутність права на справедливий суд у контексті МГП.

Стан опрацювання проблематики

Проблеми забезпечення і дотримання прав людини в умовах збройного конфлікту були і залишаються предметом уваги науковців. Їх розглядали А. Андрушко, М. Бондаренко, А. Вознюк, І. Гловіук, С. Дмитрів, Ю. Дмитрик, І. Жук, К. Задоя, Д. Коваль, Ю. Комісарчук, О. Кравчук, І. Красницький, В. Миронова, М. Піддубна, Т. Садова, Г. Тетерятник, М. Хавронюк, О. Червякова та ін.

Проте загальна тенденція щодо збільшення обсягу та розширення змісту таких прав потребує постійної уваги до питань нормативного регулювання та практики застосування відповідних положень.

Метою статті є дослідження норм МГП, деяких прикладів судової практики, що стосуються змісту, обсягу та тлумачення права на справедливий суд.

Виклад основного матеріалу

Стаття 3 спільна для чотирьох Женевських конвенцій передбачає заборону за судження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином і який надає судові гарантії, визнані цивілізованими народами як необхідні (d) [1-4].

Отже, основними гарантіями права суду у МГП визначено: необхідність постановлен-

ня судового рішення; суд має бути створено на підставі закону; обсяг і зміст судових гарантій визначається на основі їх загальноновизнаного розуміння. Останнє очевидно передбачає необхідність урахування, крім національного та договірного права, положень звичаєвого права.

Ця норма є основою для подальшої конкретизації та деталізації складових права на справедливий суд в умовах збройного конфлікту.

Стаття 49 ЖК I передбачає, що за будь-яких обставин звинувачені користуються гарантіями щодо належного судового розгляду й захисту, які не можуть бути менш сприятливими, ніж ті, що передбачені статтею 105 й подальшими статтями Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. Аналогічне передбачено у ЖК II (стаття 50) [1].

ЖК III містить низку норм, які розкривають складові права на справедливий суд, а саме:

- вирок стосовно будь-якого військовополоненого вважається законним лише тоді, коли його виносять ті самі суди й за тією самою процедурою, що встановлені для осіб зі складу збройних сил держави, що тримає в полоні (стаття 102) [3];

- судові розслідування стосовно військовополоненого проводять настільки швидко, наскільки це дозволяють обставини, й так, щоб судовий процес відбувся якомога скоріше. Військовополоненого, який очікує суду, не тримають під вартою, якщо такий самий захід не застосували б до особи зі складу збройних сил держави, що тримає в полоні, якби вона обвинувачувалася в подібному порушенні, або якщо це є необхідним в інтересах національної безпеки (стаття 103) [3];

- обов'язок держави, що тримає в полоні, якщо вона прийняла рішення розпочати судовий процес проти військовополоненого, повідомити про це державі-покровительці якомога швидше, принаймні за три тижні до початку суду (стаття 104). З вимог щодо змісту повідомлення можна зробити висновок про право обвинуваченого знати суть обвинувачення із зазначенням застосованих юридичних положень закону [3];

- загальні, мінімальні гарантії судового розгляду та захисту, до яких є відсилка у ЖК I, ЖК II передбачають: військовополонений має право користуватися допомогою одного зі своїх товаришів-полонених, мати захист кваліфікованого адвоката або радника на власний вибір, викликати до суду свідків, та, якщо він вважає це необхідним, користуватися послугами компетентного перекладача. Держава, що тримає в полоні, інформує його про ці права завчасно, до початку слухання справи.

Якщо військовополонений не вибрав собі захисника, то держава-покровителька знаходить йому адвоката, маючи для цього у своєму розпорядженні, принаймні, один тиждень. На прохання держави-покровительки, держава, що тримає в полоні, передає їй список кваліфікованих осіб, які можуть забезпечити захист. У випадку, коли ні військовополонений, ні держава-покровителька не вибрали захисника, держава, що тримає в полоні, призначає кваліфікованого адвоката для здійснення захисту.

Адвокат, який здійснює захист від імені військовополоненого, має у своєму розпорядженні, принаймні, два тижні до початку слухання справи, а також необхідні можливості для підготовки захисту обвинуваченого. Він може, зокрема, вільно відвідувати обвинуваченого та розмовляти з ним без свідків. Він може також розмовляти з усіма свідками захисту, зокрема з військовополоненими. Йому надаються такі можливості до закінчення строку оскарження вироку.

За певний, достатньо тривалий час до початку слухання справи, обвинувачений військовополонений одержує мовою, яку він розуміє, подробиці обвинувачення, а також ті документи, які зазвичай доводять до відома обвинуваченого згідно із законами, які є чинними у збройних силах держави, що тримає в полоні. Таку саму інформацію за тих самих обставин передають адвокату, який здійснює захист від імені військовополоненого.

Представники держави-покровительки мають право бути присутніми під час розгляду справи, якщо у виключних випадках справу не розглядають на закритому засі-

данні в інтересах державної безпеки. У таких випадках держава, що тримає в полоні, повідомляє про це відповідним чином державі-покровительці (стаття 105);

- кожний військовополонений так само, як й особи зі складу збройних сил держави, що тримає в полоні, має право подавати апеляційну чи касаційну скаргу на будь-який винесений йому вирок або прохати перегляду справи. Йому надають повну інформацію про його право на оскарження вироку та про строк, протягом якого він може це зробити (стаття 106) [3].

Протокол I посилається та визначає «загальновизнані принципи звичайного судочинства», які є застосовними для судового процесу щодо особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, пов'язаного зі збройним конфліктом:

а) процедура повинна передбачати, щоб обвинувачений був без затримки проінформований про деталі правопорушення, що ставиться йому за вину, й надавати обвинуваченому до і під час суду всі необхідні права та засоби захисту;

б) жодна особа не може бути засуджена за правопорушення, крім як на підставі кримінальної відповідальності;

с) жодна особа не може бути звинувачена у вчиненні кримінального правопорушення або засуджена за нього на підставі будь-якої дії чи недоліку, які не є кримінальним правопорушенням згідно з нормами національного законодавства або міжнародного права, дія яких поширювалася на цю особу під час вчинення такої дії чи бездіяльності; також не може накладатися суворіше покарання, ніж те, яке було застосоване в той час, коли було вчинено це кримінальне правопорушення, якщо після вчинення правопорушення законом установлюється легше покарання, то дія цього закону поширюється й на даного правопорушника;

д) кожний, кому пред'являється звинувачення у правопорушенні, вважається невинним доти, доки його вина не буде доведена за законом;

е) кожний, кому пред'являється звинувачення у правопорушенні, має право на судовий розгляд у його присутності;

ф) жодна особа не може бути примушена до подання свідчень проти самої себе або визнання себе винною;

г) кожний, кому пред'являється звинувачення у правопорушенні, має право допитувати свідків, які дають свідчення проти нього, або вимагати, щоб свідки були допитані, а також право на виклик і допит свідків на його користь на тих самих умовах, що й для свідків, які дають свідчення проти нього;

h) жодна особа не може переслідуватися або каратися тією ж стороною за правопорушення, за яке згідно з тим самим законом і судовою процедурою даній особі раніше було винесено вирок, що виправдовує чи засуджує її;

і) кожний, хто є переслідуваним у судовому порядку за правопорушення, має право на те, щоб вирок суду було оголошено публічно;

ж) при винесенні вироку засудженому має бути повідомлено про його право на оскарження в судовому чи іншому порядку, а також про строк, протягом якого він може скористатися цим правом (частина 4 статті 75) [5].

Потрібно також зауважити, що віднесення Протоколу I до міжнародного звичаєвого права не є одноставним [10].

ЖК IV передбачає обов'язок окупаційної держави дотримуватися права на справедливий суд (статті 5, 71-76, 126) [4].

Таким чином, право на справедливий суд передбачене у всіх Женевських конвенціях та Протоколах I і II (у цій роботі не розглядався).

Крім того, порушення права на справедливий суд належить до серйозних порушень МГП, а у статутах міжнародних трибуналів недотримання права на справедливий суд визнається воєнним злочином (статут МКС стаття 67(1), 69, 8(2)(a)(vi), (c)(iv); Статут МТКЮ 2(f); Статут МКТР 4(g); Статут Спеціального суду по Сьєрра-Леоне 17 (2), 3(g).

Отже, основними гарантіями щодо справедливого судового розгляду у МГП можна визначити:

1) здійснення судового розгляду судом, створеним на основі закону (тобто суд має бути створений за вже діючими в країні законами), незалежність (передусім від вико-

навчої влади) і неупередженість суду (зокрема щодо оцінки діяння, наприклад, військовополоненого у порівнянні з аналогічним діянням громадянина (військовослужбовця) своєї країни);

2) презумпція невинуватості;

3) право обвинуваченого бути поінформованим про характер обвинувачення та норму закону, що визначає відповідальність за діяння;

4) право мати перекладача;

5) право бути особисто присутнім під час судового розгляду (що не виключає можливість здійснювати судовий розгляд *in absentia*);

6) заборона примушування до самообмови;

7) можливість публічного розгляду;

8) право на захист, зокрема право на безоплатну правову допомогу;

9) заборона притягнення до відповідальності двічі за одне і те саме порушення;

5) право на апеляційне і касаційне оскарження.

Таким чином, МГП відіграє ключову роль у забезпеченні права на справедливий суд в умовах збройних конфліктів, оскільки встановлює норми та механізми для захисту прав людини, забезпечує судове переслідування обвинувачених та справедливе правосуддя.

Висновки

МГП містить хоча дещо неструктуровані вимоги у частині регламентації та застосування права на справедливий суд, проте вони достатні і конкретні для визначення змісту і обсягу обов'язків держав та як інституційна основа для їх забезпечення, дотримання і виконання у відповідних умовах.

Національне законодавство, міжнародні правові акти та практика компенсують прогалини і конкретизують ці вимоги, визначають відповідні правові механізми, оскільки призначені для цього і мають більше можливостей, ніж МГП завдання якого специфічне, а сфера дії обмежена.

Література

1. Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях

(ЖК I) від 12 серпня 1949 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_151

2. Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії зі складу збройних сил на морі (ЖК II) від 12 серпня 1949 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_152

3. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими (ЖК III) від 12 серпня 1949 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_153

4. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (ЖК IV) від 12 серпня 1949 року URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_154

5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_199

6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_200

7. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III), від 8 грудня 2006 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_g74

8. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_222)

9. Camins Emily Fair trial guarantees in international humanitarian law. URL: <http://classic.austlii.edu.au/au/journals/NSWBarAssocNews/2008/4.pdf>

10 Practice relating to Rule 100. Fair Trial Guarantees URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ar/customary-ihl/v2/rule100>

Taran O.V., Cherniavskii S.S.

THE RIGHT TO A FAIR TRIAL UNDER THE STANDARDS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW (INTERNATIONAL ARMED CONFLICT, CRIMINAL PROSECUTION)

The article deals with normative guarantees of the right to a fair trial in the provisions of international humanitarian law. Human rights, in particular the right to a trial, must be ensured and respected even in the conditions of an armed conflict, and its existence cannot be the only reason for the cancellation or limitation of such a right. Permissible restrictions and transformations caused by the objective circumstances of the armed conflict must be proportionate and necessary, arbitrary, excessive and unjustified restriction of this right is inadmissible. The right to a fair trial in the norms of international humanitarian law represents a minimum of basic, fundamental guarantees that are the basis for determining the available legal mechanisms for the protection and realization of this right in conditions of armed conflict. The main guarantees of a fair trial include: the administration of justice by an impartial, independent court established on the basis of the law, the right of the accused to know the nature and reason of the accusation, to have an interpreter, to use the help of a lawyer, the presumption of innocence, the possibility of appealing the court decision. This list is not exhaustive, as other sources of normative regulation and law enforcement contain broader and more detailed approaches to defining the components of this right.

Key words: international humanitarian law, trial, right to a fair trial, international armed conflict, indictment, judicial practice.